

Architectuur in het interbellum

Esther Leenheer-Wessel

Het interbellum

De naam 'interbellum' is volgens het *'Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen'* in 1958 gemunt vanuit het Engels. Interbellum kan in principe een tussenoorlogse tijd uit alle tijdperken behelzen. Maar in het Nederlandse en Vlaamse taalgebied wordt er de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog mee bedoeld. In andere landen gebruikt men de term *'entre-deux-guerres'* en *'Zwischenkriegszeit'*.

9

Dit artikel gaat over de verschillende bouwstijlen in dat interbellum en over het herkennen van die stijlen aan de hand van het exterieur. Art deco is bijvoorbeeld een expressionistische variant, die we in Nederland vrijwel alleen en dan ook nog sporadisch in het interieur zien. Daarom wordt deze strak gestileerde stijlform met felle contrasterende kleurencombinaties en zigzaglijnen alleen af en toe aangestipt. Een enkele keer is het uitwendige in zekere zin tot de art deco te rekenen, zoals de decoratieve elementen op de betonnen watertoren van Etten-Leur uit 1924.

In de loop van de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw werd de term interbellumarchitectuur als verzamelnaam gebruikt voor de toen nog niet te definiëren bouwstijlen. Het was een verzamelnaam voor de bij particuliere woonhuisbouw en complexen van middenstandswoningen toegepaste (sobere) baksteentrant uit de periode van circa 1915-1940.¹ Hiermee werden vooral rijen woonhuizen van baksteen met overstekende dakgoten en vrij hoge daken met keramische dakpannen aangeduid. Deze panden hebben betrekkelijk grote raampartijen die zowel in hout als staal onderverdeeld kunnen zijn. Het is een rustige bouwstijl zonder nadrukkelijke decoratieve accenten, veelal gebouwd voor zowel de 'lagere' klassen als de (hogere) middenklasse. Feitelijk gaat het hiermee over een groep woningen zonder geprononceerde stijlkenmerken. Met het nadrukkelijker uitrafelen van stijlen en stijlelementen en toenemende kennis over architectuur is de term langzamerhand uitgebreid tot alle stijlvormen uit de periode van het interbellum.

*Scheepvaarthuis, Prins Hendrikkade Amsterdam, c. 1935.
(Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 195487)*

Nu heeft Nederland niet rechtstreeks te maken gehad met oorlogshandelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat is één van de redenen, waarom het geoorloofd is, om dit tijdperk in Nederland eerder aan te laten vangen. Een andere belangrijke reden is, dat de voor dit jaarboek zo belangrijke expressionistische stijl aanvangt, wanneer de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) elders in alle hevigheid woedt. Het Scheepvaarthuis van J.M. van der Mey in Amsterdam is er een belangrijk voorbeeld van dat werd gebouwd van 1911-1916.

Rond 1900 was er sprake van een geheel nieuwe architectuurstijl, die door L. Gans (later) 'Nieuwe Kunst' werd genoemd.² De termen Jugendstil, naar het Duitse tijdschrift *Jugend* uit 1896, of art nouveau (naar de kunstnijverheidswinkel van Samuel Bing in Parijs) zijn veel beter bekend.

Soms wordt de cesuur van het einde van het interbellum wat later gelegd. Er zijn immers genoeg voorbeelden van architecten, die na de oorlog hetzelfde vooroorlogse idioom aanhouden. Een goed voorbeeld hiervan kan men vinden aan de Dr. Heytstraat 10-32 en 25-43 in Roosendaal. De stijlzuivere Delftse-Schoolwoningen werden gebouwd in 1949.

De ontwikkeling van de belangstelling voor de interbellumarchitectuur

In Nederland werd de belangstelling voor deze periode in de bouwkunst en stedenbouw aangewakkerd door het Monumenten Inventarisatie Project. Dit landelijk uitgevoerde project bestond uit de inventarisatie van architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De cultuurhistorisch waardevolle elementen en structuren van Roosendaal en Nispen werden in kaart gebracht in 1988-1989. Het rapport verscheen in 1990.³ De gemeente Roosendaal is rijk aan jongere bouwkunst. Duidelijk was meteen dat een aantal gebouwen van Jac. Hurks er in positieve zin uitsprong als 'een stijlzuiver voorbeeld van de Amsterdamse School'.⁴ Daarnaast is er in de loop van de jaren meer aandacht gekomen voor allerlei andere bouwstijlen waarin Hurks bouwde, variërend van allerlei vormen van expressionisme, Delftse School en wat nu 'balansstijl' wordt genoemd.

Onderverdeling in bouwstijlen

De interbellumarchitectuur wordt gekenmerkt door decoratieve stijlen versus stijlen die het ornament als een misdaad zien.⁵ Er is een bijzonder bruikbare onderverdeling in stijlen beschikbaar met het uitkomen van het boekje *'Bouwstijlen in Nederland 1040-1940'*.

Daarnaast is het goed om het volgende in het achterhoofd te houden. Modes en stijlen veranderen, zij reageren op elkaar. Bouwstijlen zijn niet alleen te herkennen aan stijlelementen, maar juist ook aan de combinatie met bouwmaterialen en toepassingen daarvan.

Jugendstil

De nieuwe architectuur, waarmee een heel nieuw tijdperk in de architectuur begon, was de jugendstil, die bloeide van circa 1895 tot 1915. De hoofdbron waaruit de jugendstilarchitectuur put, is de natuur, bij voorkeur in een zwierige vormgeving met zweepsplaglijnen. Dat is de curvilineaire of florale stijl van de art nouveau. De figuur van de vrouw past hier goed in alsook gestileerde motieven van bloemen en planten. Met de vaker in Nederland toegepaste geometrische variant hebben we het over de jugendstilarchitectuur. Invloeden uit de Oosterse bouwkunst met onderdelen als de typerende stut, de stalactiet, onder uitkragende onderdelen, en de hoefijzerboog zijn hier typerende onderdelen van. Voor sierende onderdelen zoals tegeltableaus wordt gewerkt vanuit een rasterpatroon. Bij glas-in-lood en armaturen zien we de invloed van batikunst uit Indonesië terug. Het glas-in-lood is ofwel monochroom in de roeden te zien, of toont een florale ornamentiek.

Bij jugendstilgebouwen worden heldere kleuren en gladde bouwmaterialen gebruikt. Voorbeelden zijn verblendsteen, geglazuurde steen, strengperssteen, glad afgewerkte hardsteen en gepolijst graniet. De baksteen is gemetseld met kruisverband met vlak afgewerkte gladde voegen. Daarnaast is er de 'klare lijn', een helder afgebakende vormgeving. Muurvlakken zijn glad, maar met scherp afgebakende vormen zoals uitstulpende erkers en daarboven inpandige balkons. De grote (etalage)ramen op de begane grond, mogelijk gemaakt door een al dan niet in het zicht gelaten stalen puibalk en kleinere ramen op de etages in combinatie met asymmetrische torens en bouwdelen, geven een perspectivische verlenging van het gebouw.

1

2

3

- 1 Voormalige apotheek, Voorstreek 58 in Leeuwarden, 2000. (Foto J. Th. Heins, 2000, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 400011)
- 2 Beurs van Berlage, Damrak/Beursplein Amsterdam, c. 1910. (Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 195480)
- 3 Bankgebouw firma Luykx (later F. van Lanschotbank) ontworpen door J. de Lepper, Molenstraat 8 in Roosendaal, 1993. (Foto P. van Galen, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 305996)

12

Hotel Americain uit 1899-1902 in Amsterdam van Willem Kromhout Czn. moet in dit verband genoemd worden. Bijzondere voorbeelden zijn daarnaast de voormalige apotheekgebouwen in Leeuwarden aan Voorstreek 58 en in Utrecht aan de Voorstraat 6, beiden uit 1904. In Roosendaal vinden we panden met Jugendstildetails uit 1902 bij de apotheek aan de Bloemenmarkt nummer 1 uit 1902 en bijvoorbeeld bij het dubbel-pand Brugstraat 19-21 uit 1912.

Rationalisme

Ongeveer in dezelfde tijd als de Jugendstil maakte het rationalisme furore. Met rationalisme wordt een rationele vormentaal bedoeld, waarbij de functie van de ruimtes de vormgeving bepalen. De gevels werden getekend vanuit zelf ontworpen proportieschema's. De belangrijkste architecten hiervan waren H.P. Berlage en K.P.C. de Bazel.

Het schoolvoorbeeld is de Beurs van Berlage in Amsterdam. Kloeke bouwmassa's van baksteen in schoon metselwerk, onderverdeeld via een specifieke proportieleer, in dit geval de Egyptische driehoek. Het in 1903 voltooide gebouw heeft niet de ijheid van de Jugendstil; strakke wanden van baksteen met natuurstenen blokken, beeldhouwwerk van natuursteen binnen het bouwvlak. Het dragende karakter van de bouwmaterialen wordt benadrukt.

Een vroeg voorbeeld is het voormalige bankgebouw aan de Molenstraat 8 in Roosendaal uit 1913. In 1921 werd in Den Bosch het P.N.E.M.-kantoor gebouwd aan de Koningsweg 66.

*Kerk van Sint Jan de Doper,
Sint Jansplein 2 in Waalwijk, 1996.
(Foto J.P. de Koning,
collectie Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed nr. 400081)*

Traditionalisme

Een derde stijl, die gelijk op loopt met de voorgaande twee, wordt gevormd door verschillende stijlen van historiserend bouwen, ook wel nieuw-historiserend genoemd. Deze reactie op de Jugendstil en het rationalisme komt tussen circa 1905 en 1925 voor.

Het is een internationaal georiënteerde stijl. Zoals de naam al aangeeft, gaat het hierbij niet om vernieuwing van de architectuur maar om een heroriëntatie op bestaande stijlen. Bij de oriëntaliserende of romaniserende stijl gaat het om een combinatie van oosterse en neoromaanse bronnen. De stijl werd merendeels toegepast voor kerken en kloosters.

Architect J. Stuyt blonk hierin uit. Zijn kerkgebouwen zijn direct te herkennen aan de zwarte en witte vierkante tegeltjes die in een schaakbordpatroon afwisselend zijn toegepast. De koepels van beton waren spraakmakend.

In 1927-1928 werd de synagoge in Enschede gebouwd. Architecten waren Anthonie Pieter Smots en Cornelis van de Linde, naar een eerder ontwerp van K.P.C. de Bazel. Expressionistische invloeden zien we in de combinatie van massieve vormen en siermetselwerk. Een ander voorbeeld is de voormalige Sint-Catharina of Kruiskerk in Den Bosch. Deze kerk naar ontwerp van J. Stuyt werd gebouwd in 1916-1917. In Waalwijk staat de in 1924-1925 gebouwde R.K. kerk Sint-Jan de Doper. Met de paraboolbogen van de koepels en de langgerekte spleetvormige vensters is er zeker ook expressionistische invloed aanwijsbaar.

13

Um 1800

De historiserende architectuur met Duitse invloed wordt 'Um 1800' genoemd. De belangrijkste bron was het boek van Paul Mebes (*Um 1800: Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung*). We herkennen de stijl aan de invloeden van barok en classicisme. Rode baksteen en natuursteen, met name zandstenen speklagen en blokken vallen op. Kenmerkend zijn ook de zuilen of pilasters over meerdere verdiepingen, leien daken, dakkapellen en tympanen met segmentbogen of spiegelvormige afdekking. De Bijenkorf, gebouwd in 1911 in Amsterdam, voldoet aan bovenstaande stijlkenmerken evenals de machinefabriek Grasso uit 1911 van architect F.C. de Beer aan de Parallelweg 25-27 in Den Bosch. Uit hetzelfde jaar dateert een bankgebouw als een achttiende-eeuws landhuis van J. Stuyt; het bevindt zich aan de Dommelstraat, hoek Raiffeisenstraat.

*Kantoor en fabriek van de firma Grasso, Parallelweg 25 Den Bosch, c. 1996.
(Foto IJ. Th. Heins, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 400107)*

14

*Villa Bustelberg aan de Ulvenhoutselaan 67 te Breda, 1994.
(Foto Dick Hoeks, collectie Stadsarchief Breda nr. 19941071)*

Engelse invloeden worden benoemd als cottagestijl of Engelse landhuisstijl. Hiervoor was het boek *'Das englische Haus'* uit 1903 van Hermann Muthesius de bron. Het gaat hier om forse vrijstaande bakstenen huizen met erkers, veel kleine roedenraampjes, hoge, liefst rieten of leigedekte kappen en een grote, centrale hal waar de overige vertrekken omheen zijn geschaard. Het is echter goed te beseffen dat er uit allerlei landelijke bouwstijlen geput werd.

K.P.C. de Bazel was de architect van een flink aantal huizen in deze stijl. Een belangrijk voorbeeld staat aan de Beethovenlaan 29 in Hilversum. Dit pand met grote tuin rondom dateert uit 1910. In Breda, aan de Ulvenhoutseweg 67 verheft zich de villa Bustelberg uit 1913.

*Villa de Lange Akker aan de Bosscheweg 55-57 in Berkel-Enschot, 1985.
(Foto L.M. Tangel, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 257640)*

*Het Witte Huis, Wijnhaven 3 te Rotterdam, 2011.
(Foto S. Technau, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. SRG_110915_2768)*

Americana

De Amerikaanse invloeden staan vooral bekend onder de naam ‘Americana’. Diverse Nederlandse architecten, waaronder H.P. Berlage, J.A. van Straaten en J.F. Staal bezochten Amerika en gaven blijk van de daar opgedane inspiratie in lezingen, geschriften en ontwerpen.

Het gaat hier enerzijds om gebouwen die terug grijpen op de stijlenrijkdom uit het verleden. Het Amerikaanse zit niet alleen in de stijl, maar het blijkt vooral ook uit de schaal.⁶ Hét voorbeeld hiervan is het kantorengedebouw het Witte Huis in Rotterdam uit 1898, dat ook veel Jugendstilelementen bevat.

Aan de Drift 9 in Utrecht vindt men het voormalige Verzekeringkantoor Piëtas uit 1906. Het geheel in zandsteen opgetrokken gebouw met schilderachtige toren en dakkapellen is onder andere geïnspireerd op het Union Station in Indianapolis.

Naast historiserende zijn er moderne invloeden uit Amerika, zoals van architect Frank Lloyd Wright. Zijn sobere baksteenbouw met gemetselde plantenbakken, zeer flauw hellende dakvlakken en langwerpige raampartijen, vlak onder de ver uitkragende gootlijst had veel invloed op de Nederlandse architectuur. Direct herkenbaar als zijn ‘prairiehouses’ zijn een villa van H. Wouda in Wassenaar van rond 1930 en nog veel fraaier de villa De Lange Akker van de textielabrikant Swagemakers aan de Bosscheweg 55-57 in Berkel-Enschot, in 1920 ontworpen door F.A. Warners.

*Watertoren aan de Oosterhoutseweg 18 in Raamsdonksveer, c. 1995.
(Foto L.M. Tangel, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 312621)*

Expressionisme

De Amsterdamse School laat diffuse en donkerder kleuren zien. Dit gaat met name op voor het exterieur. Er werden ruw ogende materialen toegepast, zoals gegroefde baksteen in donkerder kleuren, soms zelfs gesinterd. Ongepolijst graniet en ook hout werd gebruikt voor de bijzondere ramen en als bekleding van gevels, voorzien van horizontale en verticale geschilderde planken met ronde afwerkingen. De ramen zijn relatief klein en vaak verdeeld door vierkante roeden. Glas-in-lood heeft vooral strakke geometrische rechthoekige vormen. Bijzonder is het 'bouwbeeldhouwwerk', sierend onderdeel van de architectuur, soms uitgewerkt in ongeglaazuurde terracotta beelden en zelfs in baksteen uitgehouwen onderdelen.

Vaak is er een parabooolboog boven portieken en deuren en als hoofdvorm van een gebouw. Bijzondere zeshoekige of trapeziumvormige raamvormen, met een horizontale roedenverdeling worden 'laddervensters' genoemd. Er werd gemetseld in 'Noors verband' waarbij de stenen gaan spreken; de korte stukken, de koppen, liggen boven elkaar. De stenen spreken nog meer door de terugliggende voegen. Zeer kenmerkend is de verwerking van baksteen en dakpannen, wanneer deze niet horizontaal maar juist verticaal worden verwerkt. Dit is bij de baksteen mogelijk, omdat er bij de toepassing van een spouwmuur niet meer in verband hoeft te worden gemetseld. Daarnaast is deze toepassing bij grote bouwwerken ook mogelijk, omdat de kern van het gebouw een betonskelet had, waar de baksteenhuid overheen was gedrapeerd. Ook compleet betonnen bouwwerken bleken geschikt voor de geest van het expressionisme, met hun rijzige en tegelijkertijd aardse gebondenheid van de hoofdvorm. Denk aan de betonnen watertoren in Raamsdonkveer uit 1925 van H. Sangster in Noord-Brabant. Een zeer beroemd betonnen expressionistisch gebouw vinden we in Radio Kootwijk, gebouwd door J.M. Luthman van 1919-1922.

Wat zijn de bronnen van deze stijl? Dat is zeer zichtbaar in het glas-in-lood en ook wel in de hoofdvormen van het casco zoals die terug te vinden zijn in '*Kunstformen der Natur*' (1904) van de bioloog Ernst Haeckel, dat een van de inspiratiebronnen voor deze stijl vormde. Vanuit een kern symmetrisch en geometrisch opgebouwde eencelligen en allerlei vormen van leven zoals dat al dan niet onder een microscoop zichtbaar is, waarin we vooral allerlei wezens uit de zee kunnen herkennen. Denk bijvoorbeeld aan zeesterren en kwallen.

17

Die verwijzingen naar de zee en de scheepvaart vinden we in allerlei elementen terug, in sterk golvende lijnen van gehele bouwdelen, die aan golven of aan de boeg van een schip doen denken.

Amsterdamse School

De naam 'Amsterdamse School' werd in 1916 voor het eerst gebruikt door de architect Jan Gratama in een boekje ter ere van Berlage's zestigste verjaardag. Er zijn diverse varianten, de organische met ronde vormen, de expressionistische met hoekige vormen en ook hierin zijn onderverdelingen mogelijk. De stijl werd zoals gezegd, eerst gemunt in Amsterdam. In andere grote steden waren architecten op belangrijke posities verantwoordelijk voor de verbreiding van de stijl. De stijl interpreteerden zij op hun eigen manier, zoals rijksbouwmeester J. Crouwel in Utrecht en Haarlem, S.J. Bouma in Groningen en C.J. Blaauw met zijn gebouwen voor de Landbouwhogeschool in Wageningen. Door de verspreiding en verkrijgbaarheid van een tijdschrift als *Wendingen* konden alle architecten op de hoogte blijven van de nieuwste trends in de architectuur en daar hun voordeel mee doen.

Expressionistisch door de hoekige en grillige bouw is het Scheepvaarthuis in Amsterdam. Het staat bekend als het eerste complete voorbeeld, dat gebouwd werd van 1911-1916 naar ontwerp van J.M. van der Mey. Markant zijn hier de strakke en tegelijk rijzige vormen. Het gebouw is massief door de totale grootte en werking met relatief smalle verticale raamopeningen.

*Het Schip, binnenterrein met toren aan de Hembrugstraat, Amsterdam, 2002.
(Foto A.J. van der Wal, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 324167)*

Nog een mooi voorbeeld van de expressionistische stijl is de in 1928 gerealiseerde gereformeerde kerk van Boeyinga in Bergen op Zoom. Het expressionistische zit hem in de bijzonder steile dakhelling van 63 graden, en de grove bruine baksteen met donkerder baksteen banden en verticale spleetvensters. Het interieur sloot qua vormtaal met kleurrijke geometrische en sterk contrasterende kleurwerking aan bij de internationale art deco.⁷

De organische stijl vinden we terug in de huizenbouw aan het Amsterdamse Spaarndammerplantsoen met Het Schip (1917-1921) als hét typevoorbeeld. Woningbouwverenigingen zoals 'De Dageraad' lieten prachtige woningbouwcomplexen bouwen voor arbeiders, die lange tijd veroordeeld waren geweest tot eenvoudige tot heel slechte woonhuizen. Kosten nog moeite werden gespaard in die eerste jaren.

De organische stijl komt ook tot uiting in zowel het exterieur als het interieur van de Sint-Josephkerk van Jac. Hurks in Roosendaal. De rijzigheid van de toren, de paraboolboog die zowel buiten als binnen is toegepast en interieuronderdelen zoals de godslamp. Deze werd door de Utrechtse firma Brom ontworpen en vooral hier zien we de zeedieren van Ernst Haeckel goed terug.

Van de hand van Jac. Hurks in Roosendaal waren niet alleen de al eerder genoemde villa's maar ook een kenmerkende boerderij in Rucphen, de GerdaHoeve, gebouwd in 1927 aan het Dreefje 3. Het is een boerderij met een vrijstaand woonhuis en een stal met een hoog parabooldak met verticale houten betimmering. De staande delen accentueren de verticaliteit en de breuk met het verleden, waarin voor agrarische gebouwen gepotdekselde horizontale planken werden toegepast. Dit parabooldak vinden wij ook in Roosendaal (Ludwigstraat 1); de houten gevelbetimmering is daar al decennia verdwenen. In Rucphen is deze nog wel aanwezig bij de villa aan de St. Martinusstraat 9 uit 1925. De betimmering heeft zowel verticale delen als in de nok horizontale, langgerekte ruitvormen. De tweekleurigheid accentueert de expressionistische vormgeving.

Ook later verschenen er nog rijke villa's in deze stijl, zoals de fabrikantenvilla in Helmond uit 1931 van architect H. Teeuwisse voor J.A. Carp, met een bijzondere centrale toren en een vliedervormige plattegrond.

Stal van Gerda-Hoeve aan Dreefje 3 te Schijff, 1990. (Foto E. Wessel, collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, Den Bosch nr. PNB001056186)

Nieuwe Haagse School

Met de term 'Haagse School' wordt de schilderkunst van circa 1870-1910 bedoeld waarvan Jozef Israëls en Anton Mauve de bekendste exponenten zijn.⁸ De 'Haagse School' wordt als architectuurstijl voor het eerst gebruikt in 1920 door C.J. Blaauw in een artikel over de nieuwe ontwikkelingen in de architectuur. Als volbloed architect van de Amsterdamse School is zijn stuk niet erg positief. De Haagse School architectuur heeft een voorkeur voor platte daken, de horizontale lijn in de bakstenen gebouwen met horizontale al dan niet uitkragende baksteenlagen.

Co Brandes en J. Wils waren de bekendste architecten van deze stijl in Den Haag. Het appartementencomplex Boschzicht is een duidelijk voorbeeld, gesitueerd op de hoek van de Benoordenhoutseweg en de Neuhuyslaan. Het gebouw uit 1918-1920 heeft een opvallende horizontale gelaagdheid met brede horizontale banden en is voorzien van een plat dak.

In Roosendaal treffen we aan de Fortuinstraat 27-31 van rond 1930 huizen aan met elementen van deze stijlvorm, te herkennen aan het platte dak en de nadrukkelijke horizontale belijning.⁹

Zakelijk Expressionisme/Kubistisch expressionisme

Bij deze stroming is de decoratie sterk verminderd; de daken zijn plat zonder overstek en de blokvormige volumes domineren het gebouw. Zonder twijfel mogen we het Hilversumse raadhuis van W.M. Dudok uit 1924-1930 tot deze richting rekenen.

20 In Breda werd in 1925-1926 het hoofdkantoor van brouwerij De Drie Hoefijzers gebouwd. In tegenstelling tot de gebruikelijke verticaliteit is hier het accent op de horizontale geleiding gelegd. In de combinatie van de gele baksteen boven een donkere

Raadhuis aan het Dudokpark 1 te Hilversum, 2006.

(Foto P. van Galen, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 523835)

*Brouwerij de Drie Hoefijzers, Ceresstraat 13 in Breda, 1936.
(Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 347960)*

natuurstenen plint, de monumentale axiaal symmetrische opzet en de platte daken met een klein overstek zien wij hier een mengeling van kubisme en expressionisme.

Ludwigstraat 32 in Roosendaal is een zeldzaam voorbeeld van het zakelijk expressionisme in het oeuvre van Hurks, gebouwd in 1932.

De Roosendaalse Engelbrecht van Nassaukazerne, die inmiddels is gesloopt, dateerde uit 1938-1939. Er was onder het platte dak geelbruine baksteen toegepast en beton. De stalen kozijnen en deuren hadden een deels asymmetrische roede-indeling.¹⁰

21

Het antroposofische bouwen

Een zeldzame expressionistische variant is het bouwen volgens de gedachten van de Oostenrijkse filosoof, architect en onderwijshervormer Rudolf Steiner; het gebruik van een ruimte door de mens staat bij hem centraal. Bepaalde geometrische principes horen daarbij, zoals een voorkeur voor de stompe hoek boven de rechte hoek. Het is een variant op het organische bouwen, waarbij de gedaante verwisseling in de natuur een grote rol speelt. Er is een rechtstreekse lijn van Jugendstil naar het organische bouwen. Dit is in Nederland het beste zichtbaar wanneer men wandelt van Huis de Zeemeeuw (Villa Leuring) aan de Wagenaarweg 30, door architect H. van de Velde, voltooid in 1902, naar de Rudolf Steiner Kliniek aan de Nieuwe Parklaan 58, beide bij het Westbroekpark in Den Haag. Dit ziekenhuis werd in opdracht van de Antroposofische Vereniging Nederland gebouwd van 1924-1927 door de architecten J.W.E. Buijs en J.B. Lürssen. De asymmetrie, de golvende lijnen, de afgeschuinde hoeken en de interne plattegrond waarbij rechthoekige ruimtes zoveel mogelijk vermeden worden zijn karakteristiek. Kleuren voor het schilderwerk konden alle kleuren van de regenboog zijn, zolang het maar geen zwart, wit of grijs was. De bouwstijl werd vooral toegepast voor vrije scholen; in Noord-Brabant zijn er geen voorbeelden van. In de periode van het interbellum was de bouw van katholieke instellingen hier dominant.

Delftse School

De Delftse School is een onderdeel van het traditionalistische bouwen, zoals deze plaatsvond van circa 1925 tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Het idealiseren van het verleden en de ambachtelijke bouw op het platteland, maar ook Scandinavische voorbeelden waren leidend voor deze architectuurvorm. De stijl dankt zijn naam aan de voorvechter ervan, de Delftse hoogleraar en architect M.J. Granpré Molière die van 1924 tot 1953 deze functie vervulde.

Die lijn van reactie en tegenreactie vinden we terug bij de volgende stijlen, zoals het functionalisme versus zowel expressionisme als traditionalisme. Net als bij de Jugendstil is er bij alle vormen van functionalisme een streven naar bouwen met gladde, licht gekleurde oppervlakken en een heldere lijn van - ditmaal liefst primaire - kleuren. Dit alles is niet los te zien van de beschikbaarheid van bepaalde nieuwe bouwmaterialen en constructietechnieken. Het bijzondere in de periode van circa 1920 tot 1940 is, dat de verschillende stijlen naast elkaar bestonden en dat er voor elk een markt bestond. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog domineerde hierbij de bouwkunst die refereert aan de nationale bouwkunst, de Delftse School. Het functionalisme zou pas na het terugtreden van M.J. Granpré Molière de leidende stijl worden.

De landelijke architectuur zien we al in 1913 terug in Grandpré Molière's tuindorp Vreewijk in Rotterdam. De basis in de Scandinavische architectuur is niet te missen in het stadhuis in Enschede uit 1930-1933.

22

Een buitengewoon fraai voorbeeld van de Delftse School vinden we in Waalwijk, aan het Raadhuisplein 1-2, het voormalige raadhuis uit 1931-1932 naar ontwerp van architect A.J. Kropholler. Het is historiserende bouw. Wanneer je goed kijkt, kun je zien dat alles is uitvergroot, de bakstenen, de muurankers, de gehele dimensie van het gebouw met trapgevel. Hiermee wordt de waarde van dit gebouw voor de gemeenschap nog eens benadrukt.

Jac. Hurks bouwt in 1939 in Stampersgat zijn eigen versie van een raadhuis in de stijl van de Delftse School.

*Voormalig raadhuis aan het Raadhuisplein 1 en 2 in Waalwijk, 2004.
(Foto A.J. van der Wal, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 505687)*

Hofje Mariagaard, Nieuwstraat 1-19 te Roosendaal, 2002.

(Foto G.J. Dukker, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 343708)

In Roosendaal zijn er in de jaren dertig zeer veel voorbeelden van gebouwd, meestal niet de sobere varianten maar juist de weelderige uitvoering met allerlei vormen van decoratie in siermetselwerk en siersmeedwerk. De sobere pure vorm is te vinden in de religieus (geïnspireerde) bouw van het Franciscanessenklooster Mariadal uit 1934 en het hofje Mariagaard aan de Nieuwstraat 1-19, gebouwd in 1933-1938. Ook de O.L. Vrouwe van Fatimakerk aan de Schaepmanlaan uit 1951, opgezet als een driebeukige basiliek met romaniserende elementen, hoort nog volledig thuis in deze stijl. Jac. Hurks verloochent zijn voorkeur voor baksteenbouw en herkenbare vormen niet.

Veel woningen zijn daarentegen, zij het woningen in rijtjes of in vrijstaande vorm of twee-onder-een-kap zoals aan de Parklaan, opvallend luxueus gedetailleerd. De woningen die Hurks er bouwde van de jaren dertig tot en met de jaren vijftig zijn strenger en soberder van karakter. Een iets ingezwenkt zadeldak, rechthoekige natuurstenen blokjes bij de ramen, een overstekende goot met schuin ingezette klossen ter ondersteuning, vaak een rond raam in de topgevel, zijn steeds herkenbare terugkerende elementen.

Bergpolderflat, Abraham Kuiperlaan Rotterdam, 1994. (Foto G.J. Dukker, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 305704)

*Van Nelle fabriek, Van Nelleweg te Rotterdam, 2014.
(Foto N. de Jong, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 12211-36219)*

Het rationalisme van H.P. Berlage was één van de bronnen van het functionalisme. De eerste voorbeelden zijn in Nederland aanwijsbaar sinds ongeveer 1915. Doelmatigheid en functie moesten voorop worden gesteld bij de moderne architectuur en zo leiden tot een functionalistische architectuur. Een andere bron was de architectuur van de al eerder genoemde Amerikaan Frank Lloyd Wright. In Nederland werd dit het Nieuwe Bouwen genoemd. Nu komen we aan bij De Stijl, die dit jaar het honderdjarig bestaan viert. Het tijdschrift met die naam werd in 1917 opgezet door Theo van Doesburg, die schilder en theoreticus was. Primaire kleuren, (rood, geel en blauw) zwart wit en grijs; het ‘ontmaterialiseren’ zijn de hoofdkenmerken van deze stijl. Het Rietveld-Schröderhuis uit 1924 in Utrecht is het grootste werk en internationaal befaamd.

De Van Nelle-fabriek uit 1926-1930 in Rotterdam is eveneens bekend als werelderfgoed van J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt. Bandvensters, veel glas, stalen kozijnen zijn onvervreemdbaar onderdeel van deze stijlvorm.¹¹

Daarnaast zien we de hoogbouw met bovengenoemde kenmerken als een andere exponent van het moderne bouwen, bruikbaar gemaakt door de uitvinding van de elektrische personenlift. Naast grondgebonden woningen en appartementen worden er in de interbellumperiode de eerste hoogbouwflats gebouwd. De galerijflat Bergpolder in Rotterdam uit 1933-1934 getuigt hiervan.

26 *Veevoederfabriek aan de NCB-laan te Veghel, 1997.*
(Foto IJ. Th. Heins, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 348312)

Villa aan de Prof. Dondersstraat 20-20a in Tilburg, 1996. (Foto P. van Galen, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 332268)

In Veghel staat aan de N.C.B. laan een veevoederfabriek van wit beton naar ontwerp van L.J.P. Kooken uit 1914 met ijzeren vensters. Het is een heel strak en functioneel geheel. Feitelijk is dit gebouw nog functioneler dan de Van Nelle-fabriek, die het toch vooral moet hebben van de zwenking in de gevel, de ronde glazen opbouw en de betonnen paddestoelvormige kolommen in het gebouw.

Een ander goed voorbeeld van deze stijl uit 1919 vinden we aan de Professor Dondersstraat 20a in Tilburg. Architect O. Triebel tekende dit pand van wit geschilderd beton. Geïnspireerd op Frank Lloyd Wright is het Huis de Lange Akker in Berkel-Enschot aan de Bosscheweg 55-57 uit 1920. De Lichttoren (Witte Dame) uit 1920-1921 van D. Roosenburg aan de Emmasingel in Eindhoven is een ander mooi voorbeeld. In Tilburg staat de in 1932 door S.G. Barenbrug ontworpen broodbakkerij, die in kleur- en vormen-taal duidelijk verwijst naar De Stijl. In 1933 werd aan de Citadellaan 24 in Den Bosch het gemeentelijk bureau voor T.B.C. controle gebouwd. Het is wit gepleisterd met in hoogte en volume afwisselende kubistische volumes.

Broodbakkerij aan de Acaciastraat 23 in Tilburg, c. 2000.

(Foto L.M. Tangel, collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 521704)

Interbellumarchitectuur als ‘balansstijl’

In de jaren 1920, maar vooral in de jaren 1930 werden er bijzonder veel woonhuizen gebouwd in de stijl, die wij nu benoemen als ‘interbellum-architectuur interbellumarchitectuur’. J. Kingma benoemt het in zijn boek *‘De magie van het jaren ’30 huis’* als balansstijl.¹² Deze bouwstijl was meteen tijdens het ontstaan al zeer populair. Stilistisch zou je het als ‘vlees nog vis’ kunnen beschouwen, maar daarmee doen we deze stijl van bouwen onrecht. Het is verzorgde, goed gebouwde architectuur, zonder in moderne buitenisigheden te vervallen. Het is namelijk een ultieme synthese tussen de verschillende, hier boven genoemde bouwstijlen; het rationalisme, de Amsterdamse School, de Nieuwe Haagse School en de Delftse School.

Ondanks de wereldwijde crisis kon er zo gebouwd worden, als beleggingsobject, omdat de bouwkosten ook fors waren gedaald.

We zien de hoge kap met keramische dakpannen, onbewerkte hoge schoorstenen en een breed overstek, waardoor de ramen met houten kozijnen beschermd worden. De ramen op de etage zijn vlak onder dit overstek geplaatst. Voor zover sprake van glas-in-lood zijn dit vooral staande rechthoekige blanke raampjes als vulling. De roodbruine baksteen is spaarzaam voorzien van decoratieve details. De voorgevel is voorzien van gemetselde plantenbakken.

28 De productie van deze bouwtrant is buitengewoon hoog geweest. Het gaat immers niet alleen om de prachtige ruim opgezette tuinwijken met vrijstaande woonhuizen, twee-onder-een-kappers of kleine rijtjes. Langs zeer veel uitvalswegen en uitbreidingswijken zien we ze; het gaat om de lange rijen woonhuizen van donkere baksteen, een flinke vrij steile kap met Hollandse dakpannen, een breed houten overstek met vlakke klossen, waaronder de ramen van de etage direct schuilgaan, erkers met afgeschuinde zijden, houten voordeuren, al dan niet met rondboog. De erkers en dakkapellen zijn voorzien van een plat dak. Ze staan niet op monumentenlijsten of worden gezien als karakteristiek. Maar dat zijn ze intussen wel. Meer dan de luxueuze wijken waar in de boeken over geschreven wordt, zijn dit de panden die beeldvormend zijn geweest voor eenvoudige, waardige architectuur voor brede lagen van de bevolking.

Voorbeelden zijn onder anderen te vinden in Utrecht, zowel met de fraaie ruime wijk Tuindorp, als in de lange rijen woningen aan beide zijden van de Julianaweg.

Van Jac. Hurks is de in 1934 gebouwde hoekvilla aan de Boomgaardstraat 1 in Roosendaal. Enkele elementen zijn ontleend aan de Amsterdamse School, maar het merendeel is duidelijk en onomstreden te rekenen tot de balansstijl.

Het ‘Nachleben’ van de architectuur in het Interbellum

Het bijzondere van de architectuur en stedenbouwkundige ideeën uit het Interbellum is het bijna onmeetbare grote succes ervan de laatste twintig jaar. De eerste schuchtere flats uit de jaren 1930 werden in de jaren 1960-1970 tot nu gevolgd door een explosie van hoogbouw. Maar die zijn niet het meest karakteristiek.

Niet alleen worden de bestaande oude gebouwen gekoesterd. Er zijn ook heel veel nieuwbouwwijken verrezen in geheel Nederland die op het eerste gezicht sterk lijken op die uit de jaren dertig van de vorige eeuw. Net als toen zijn dat vooral veel huizen die voldoen aan de kwalificaties van de ‘balansstijl’, degelijke architectuur die fraai oogt zonder aan de waan van de dag mee te doen (Leyenseweg/Hertenlaan in Bilthoven 2016). Maar ook zijn er avontuurlijker panden, met de kenmerkende hoge paraboolkap waarmee Jac. Hurks furore heeft gemaakt (bijvoorbeeld Wegenbouw 76 in Houten uit 2000). De bouwkunst uit deze tijd voldoet aan alle kwalificaties die de filosoof en schrijver van *‘De architectuur van het geluk’*, Alain de Botton, opsomt.

“De plekken die we mooi noemen zijn daarentegen het werk van die zeldzame architecten die nederig genoeg zijn om zich naar behoren in hun verlangens te verdiepen en vasthoudend genoeg om hun vluchtige inzicht in vreugde om te zetten in een logisch ontwerp een combinatie die hen in staat stelt omgevingen te scheppen waardoor behoeften bevredigd worden waar we ons niet eens van bewust waren”.¹³

Vanaf de late jaren 1970 beleefde ook de organische, antroposofische architectuur weer een *revival*. Kantoren zoals voor de ING in Amsterdam uit 1984 en het gemeentehuis in Maurik van Alberts en Van Huut zijn bekend. Ook in Brabant wordt vanaf dit moment in deze stijl gebouwd, zoals de vrije basisschool De Zevenster in Uden aan de Bronkhorstsingel 7.

De Engelse landhuisstijl keert een enkele keer terug, bijvoorbeeld in de rietgedekte woning aan het Klompven te Oisterwijk.

Het gaat hier om geborgenheid, zowel van het gebouw zelf als van de stedenbouwkundige eenheid die de gevelwanden oproepen. De (zichtbare) gebruikte bouwmaterialen zoals de baksteen, het hout en de keramische dakpannen horen bij Nederland. Er is harmonie in de toegepaste verhoudingen, zonder dat het geheel monotoon wordt.

Daarnaast is er de blijvende populariteit van baksteen en het pannendak in Nederland eenvoudig weg te verklaren. Deze grondstoffen zijn in hier aanwezig. Beide bouwmaterialen verouderen op een gracieuze wijze. Beton en pleisterwerk hebben zichtbaar te lijden onder vocht en verwerking. Het platte dak is vatbaarder voor lekkages dan een zadeldak of andere gebogen dakvorm.

We kennen de filosofie van de hoofdpersoon van dit boek, Jac. Hurks, niet. Maar het moet wel dicht aanliggen bij die van een architect uit Culemborg, Th. A. Ausems. Hij bouwde veel in dezelfde periode als Hurks. “Een huis moet als een warme jas om de bewoners heen zitten” zo verkondigde hij.¹⁴ Die opvatting kunnen we ongetwijfeld ook toeschrijven aan de architect en mens Jac. Hurks.

Noten

- 1 J.C.M. Michels en J. van Oudheusden, *Architectuur en stedenbouw in Noord-Brabant 1850-1940*, (Zwolle 1993), 170.
- 2 L. Gans, *Nieuwe kunst rond 1900. De Nederlandse toegepaste kunst en architectuur van 1885 tot 1910*, (Den Haag 1960).
- 3 W. Wessel, *Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant – M.I.P. gemeente Roosendaal en Nispen*, (Den Bosch 1990); W. Wessel, Deel I en II: Mappen redengevende omschrijvingen gemeentelijke monumenten gemeente Roosendaal, Roosendaal 1993-1994.
- 30 4 Het gaat hier om Ludwigstraat 2, 1, 3, 7 en 32. Monumentnummers 517269, 517270, 517271, 517272 en 517284.
- 5 Adolf Loos, *Ornament und Verbrechen*, 1908.
- 6 F. Asselbergs, *Nederlandse architectuur 1880-1930. Americana*, (Zaandam 1975).
- 7 J. op 't Hoog en W. Vermeulen, 'Bouwen breken': in: N.H.M. Grosfeld (red.), *Een stad op een berg, 1892-1992: gedenkboek ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Gereformeerde Kerk Bergen op Zoom*, (Bergen op Zoom 1992), 75-106.

Overige literatuur

- 8 Ronald de Leeuw en John Sillevius (red.), *De Haagse School. Hollandse meesters van de 19de eeuw*, (Den Haag 1983).
- 9 Deze huizen zijn een ontwerp van de in Roosendaal geboren maar in Amsterdam werkzame architect H. Martens.
- 10 Dit betrof een zogenaamde Boostkazerne ontworpen door kapitein A.G.M. Boost (1900-1985).
- 11 Luning Prak, N., 'De Van Nelle fabriek te Rotterdam', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 69 (november 1970), afl. 4.
- 12 J. Kingma, *De magie van het jaren '30 huis*, (Nijmegen 2016).
- 13 A. de Botton, *De architectuur van het geluk*, (Amsterdam 2006).
- 14 Vriendelijke mededeling van de heer A. Hoek, schoonzoon van deze architect, 2009.
- Blijdenstijn, R, en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2000.
- Fanelli, G., *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, (Den Haag 1978).
- Leeuwenberg, F., e.a., *De Amsterdamse School – verbeelde idealen*, (Amsterdam 2011).
- Karstkarel, P., *Sierlijk bouwen. Jugendstil en Amsterdamse School in Friesland 1900-1940*, (Leeuwarden 2011).
- Kolman, C. e.a., *Monumenten in Nederland – Noord-Brabant*, (Zwolle 1997).
- Kuipers, Marieke, 'Monumenten van een nieuwe tijd – architectuur en stedenbouw 1850-1940', *Jaarboek Monumentenzorg* 1994, (Zwolle 1994).
- Pronkhorst, A. e.a., *De Amsterdamse School*, (Rijswijk 2011).